

Анотація

У статті проаналізовано структурні, граматичні, семантичні та функціональні особливості метафоричної системи прозових творів Є. Гуцала. Зроблено висновок, що загальною особливістю аналізованих метафор є антропоморфізм.

Ключові слова: метафора, антропоморфізм, Євген Гуцало.

Аннотация

В статье проанализированы особенности метафорической системы прозаических произведений Евгения Гуцало. Сделан вывод, что главной особенностью анализированных метафор можно назвать антропоморфизм.

Ключевые слова: метафора, антропоморфизм, Евгений Гуцало.

Summary

The features of the metaphorical system of prosaic works of Eugen Gucalo are analysed in the article. A conclusion is done, that it is possible to name anthropomorphism the main feature of the analyzed metaphors.

Key words: metaphor, anthropomorphism, Eugen Gucalo.

УДК 811.161.2'374

Дячук І. В.

ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ ЛЕКСИКИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

На певному етапі розвитку української мови, а саме у XVI–XVII ст., стрімко розвивалася ділова писемність, відповідно, було створено чимало документів різного призначення. Проте в українському мовознавстві опубліковано й проаналізовано невелику їх кількість. Сьогодні проводиться активна наукова робота над давніми текстами, триває їх вивчення з огляду на лексичні особливості, фонетичні характеристики, словозмінні риси та синтаксичну структуру.

Мета статті – проаналізувати вітчизняні дослідження лексики української мови XVI–XVII ст., визначити стан опрацювання словникового складу пам'яток староукраїнської писемності.

Наукові праці діахронного характеру, подаючи мовні факти на широкому історичному тлі, репрезентують цінний матеріал про історію становлення української мови, про внутрішні процеси формування усіх підсистем у їх взаємозв'язках і відношеннях, про загальні закономірності становлення мови як системи систем. Оскільки пам'ятки староукраїнської писемності XVI–XVII ст. відбивають багатий словниковий склад української мови того часу, саме він привертає увагу багатьох українських мовознавців. Дослідження лексики певного періоду вимагає

її класифікації. До прикладу, В. В. Німчук, аналізуючи ділову мову Волині і Наддніпрянщини XVII ст., виділив у лексиконі актових книг такі предметно-тематичні групи:

1) назви, пов'язані з людиною, зокрема слова на означення спорідненості та свояцтва, статі, частин тіла, фізичного і психологічного стану: *лю(д)ми, хлопца, у твар, мужа, сынов*; 2) назви понять соціально-майнового стану, соціальних та суспільних відносин, професій: *по(д)даны(х), бортник, козаков*; 3) назви економічних і ділових стосунків: *долгу позичоного, купованая, стали на жалобу*; 4) назви житлових споруд, господарських приміщень, садиб, речей домашнього вжитку та майна: *мае(т)но(с)ти, речи, пожи(т)ко(в), кганок, топо(р)*; 5) назви сільськогосподарських продуктів, продуктів харчування та процесів їх виробництва: *збожя, сыры, сал свины(х), сало купленое*; 6) назви одягу, тканин, взуття, прикрас та процесів, пов'язаних із їх виробництвом: *чоботы, фарбованы(и), манисто, вилчур*; 7) назви явищ природи, навколишнього середовища, зокрема й об'єктів господарювання, понять рослинного і тваринного світу: *з нивами, з городами, коня, клячу, бы(д)ло(м) рогаты(м)*; 8) назви юридично-адміністративних понять: *урядо(м), волицу, в ключу Махнов(с)ким, поводовая сторона, квитацию, пои(с)кивати*; 9) назви, пов'язані з військовою справою, найменування зброї: *яко до во(и)ны, самопалами, вои(и)не належачимъ*; 10) назви числових понять, грошових одиниць, одиниць виміру: *московски(х) гроше(и), поло(т)на аршино(в) сто*; 11) назви абстрактних понять, простору, часу, пір року та місяців: *ли(ч)бу и рахуно(к), волю, розсудку, до хвалы, зимоват, усю зиму*; 12) назви якостей, кольорів, ознак: *наги, босы, кривавые, лысы, тисавого, каштановаты* [3, с. 12].

Особливий інтерес у науковців викликає побутова лексика, яка найяскравіше репрезентує стан розвитку народної мови того чи іншого історичного періоду. Так, великого значення надає вивченню тематичної групи лексики „назви посуду” В. О. Винник, у зв'язку з аналізом ремісничої термінології до неї також звертався О. М. Трубачов, В. В. Німчук спорадично досліджував етимони назв посуду в давньоруській лексиці.

Н. Й. П'яст розглянула етнографічні праці, у яких описано різноманітні класифікації предметів посуду та начиння, й виявила, що у сучасних і давніх етнографічних джерелах посуд та начиння поділяються за такими ознаками: 1) за функціональним призначенням; 2) матеріалом виготовлення; 3) формою. Дослідниця визначила критерії віднесення лексичних одиниць до тематичної групи „назви посуду” [5, с. 8], у межах тематичної мікросистеми виділила лексико-семантичні групи, які є

власне мовними об'єднаннями слів, що базуються на парадигматичних відношеннях. У роботі Н. Й. П'яст описано лексико-семантичну організацію цієї лексики, а також розглянуто лексико-семантичні зв'язки і типи назв посуду у сфері номінації відповідних предметів. Усі назви поділені на 12 лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ) за класифікуючими ознаками. Аналіз кожної ЛСГ становить окремий підрозділ і супроводжується короткими висновками, що підтверджуються кількісними даними [5, с. 9].

Назви посуду – це кількісно значний розряд лексики, який характеризується певними словотвірними особливостями. Н. Й. П'яст зазначає, що досліджувані назви посуду творяться суфіксальним способом (він є найпоширенішим і найпродуктивнішим), способом чистого складання з його основними різновидами (складно-суфіксальним і складно-нульовим) і семантичним.

Пласти досліджуваної тематичної групи неоднорідні, а поняттєва система складна, оскільки ця тематична група розвивається на перехресті з іншими тематичними групами, такими, як: начиння, посуд виробничого призначення, знаряддя, за допомогою яких готується їжа тощо [5, с. 14].

Також велике значення для дослідження лексики староукраїнської мови XVI – XVII ст. має наукова праця Н. В. Піддубної, яка здійснила глибокий аналіз релігійної лексики, дослідивши тематичну групу „назви релігійних споруд”. У роботі розглянуто ЛСГ „назви релігійних споруд і їх частин”. Дослідниця зафіксувала дві диференційні опозиційні семи: „приналежність до християнства” і „приналежність до нехристиянства”, виділила дві підгрупи у складі ЛСГ: „назви християнських релігійних споруд” і „назви нехристиянських релігійних споруд” [4, с. 6].

Н. В. Піддубна провела діахронний аналіз семантики досліджуваних мовних одиниць, визначила їх неоднорідність з етимологічного погляду, пояснюючи цей факт різноманітністю шляхів входження назв релігійних споруд, їх частин до лексичного складу української мови. Переважна більшість назв має грецьке і старослов'янське походження, меншою мірою представлені латинізми, тюркізми та запозичення із санскриту, але етап XIV – XVII ст. позначений найактивнішим збагаченням лексику української мови власне українськими релігійними назвами (*дзвіниця, бабинець, богомольник, духовник* та ін.) [4, с. 8].

Аналіз релігійної лексики дозволяє говорити про існування специфічної сфери використання української мови – релігійного стилю – із властивими йому стилістично маркованими лексемами, морфологічними засобами, синтаксичними особливостями, тропікою та стилістичними фігурами. У ході роботи мовознавець виявив, що ЛСГ „назви християнських релігійних споруд і їх частин” – найчисленніша за

лексичним складом у тематичній групі „релігійна лексика”. Вона на мовному рівні відбиває сучасний та історичний конфесійний склад українських вірян. Найбільш уживаними з-поміж усіх назв християнських релігійних споруд є найменування, пов’язані з православною вірою [4, с. 18].

Г. М. Дидик-Меуш ґрунтовно дослідила медичну номенклатуру в українських пам’ятках XV – XVIII ст. На основі інтралінгвальних факторів у межах тематичної групи „назви хвороб людей” науковець виділив дві лексико-семантичні групи – „загальні назви хвороб” і „назви конкретних захворювань”. Друга ЛСГ поділяється на семантичні підгрупи: „назви шкірних хвороб”, „назви венеричних хвороб”, „назви інфекційних хвороб”, „назви внутрішніх хвороб”, „назви хірургічних хвороб”, „назви нервово-психічних хвороб” [1, с. 7].

На думку Г. М. Дидик-Меуш, назви хвороб людей за походженням неоднорідні. Найчисленніший пласт цієї лексики – спільнослов’янського походження. Особливо це стосується групи “загальні назви хвороб людини”, у якій майже усі лексеми мають праслов’янські архетипи. Наступна група за кількістю – чужомовні слова: грецизми, латинізми, мадяризми, тюркізми [1, с. 11–13].

Г. М. Дидик-Меуш поділяє найменування хвороб людей за словотвірною структурою на прості, складні і складені назви, або номінативні словосполучення, зазначаючи, що найменування перших двох типів активно творяться морфологічним та лексико-семантичним способами, найпоширеніший різновид морфологічного способу – афіксальний, особливо продуктивним є суфіксальний тип. Найпродуктивнішим способом словотворення назв хвороб людей у пам’ятках XVI – XVIII ст. Г. М. Дидик-Меуш вважає синтаксичний спосіб.

Також Г. М. Дидик-Меуш проаналізувала полісемію та моносемію в тематичній групі „назви хвороб людей” і дійшла висновку, що моносемічними у пам’ятках української мови XVI – XVIII ст. є переважно вузькоспеціальні запозичені назви (*джума*, *дисентерія*). Полісемія особливо яскраво виражена у семантичній структурі загальних назв хвороб. Досліджено також лексичну синонімію у сфері медичної номенклатури в українських пам’ятках XVI – XVII ст. і визначено, що номінанти утворюють синонімічні ряди таких типів: 1) іменник, синонімічний до складеної номенклатурної одиниці атрибутивного типу (*жолтяниця* – *хвороба жолтая*); 2) автохтонна назва і запозичена (*трясовиця* – *фебра*); 3) іменник, субстантивований прикметник і складена назва атрибутивного типу (*третьачка* – *третодневная* – *третодневная трясовиця*). Вивчення антонімії в досліджуваній

тематичній групі показало, що антонімічні пари медичної номенклатури формуються за ознакою семантичної поляризації, що діє в межах семантичного поля: *хвороба – здоров'я, сила, міць; внутреная болезнь – внешняя болезнь* [1, с. 15].

Отже, аналізовані назви хвороб людей Г. М. Дидик-Меуш кваліфікувала як загальнономовну номенклатуру. Оскільки мова медичної науки і практики XVI – XVIII ст. формувалася інтенсивно, до лексичного фонду професійного спілкування залучалися різномірні елементи, часто зі ще не сформованою семантикою.

С. А. Яценко у дисертаційному дослідженні „Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XVI–XVII ст.” визначив дериваційні процеси у творенні загальних назв продуктів харчування, з'ясував походження гіперноменів продуктів харчування. Особливу увагу дослідник приділив виявленню лексем для узагальненої номінації продуктів харчування, вказав на їх першу фіксацію у писемних пам'ятках, а також простежив подальше функціонування їх в українській мові [6, с. 7]. Загальне значення продуктів харчування в досліджуваній групі слів виражала книжна лексема *пища*. Науковець виявив, що у давньоукраїнський період номен *пища* функціонував із семантикою „те, що призначено для харчування людини”, „корм”. С. А. Яценко встановив, що лексема *пища* в аналізованих текстах використовується для позначення інших предметів: *пища и одежа; пищи и сласти*. Але в словосполученнях із відповідними прикметниками вона виражала й конкретніше значення: *пища бобовая, росоль, пища солона* [6, с. 7].

Науковець зафіксував ЛСГ „назви продуктів харчування тваринного походження та страв із них”, яку поділив на шість підгруп: „назви м'яса та м'ясних продуктів”, „назви риб і страв із них”, „назви молочних продуктів”, „лексема яйце як назва продукту харчування та страви”, „назви жирів тваринного походження”, „лексема мед як назва продукту харчування”.

Виявлено засоби диференціації родових назв у підгрупах. Так лексема *м'ясо* ще у праслов'янській мові мала значення „м'ясо, м'ясна їжа, страва”. Проте у сполученні з прикметниками вона означала конкретний продукт або вказувала на якість: *буженое мясо, рыбаье, пташое, быдлячое, зверячое, воловое, старое, доброє* та ін. Це характерно й для всіх інших підгруп назв продуктів харчування тваринного походження: *рыбы вялые, солоные, печеное, свежее; лои сырый, свежий, воловый, шмальцованный; масло свежее, старое* та ін. [6, с. 15–16].

Значну групу у досліджуваному матеріалі складають лексеми, які позначають окремі види м'яса як їжі або страви, але збігаються з назвами домашніх і диких тварин, а також птиці. С. А. Яценко пов'язує таку

омонімію з екстралінгвальними факторами: вбиту птицю та окремих тварин готували цілими, тож страва зовнішньою формою зберігала схожість із ними.

Науковець зазначає, що назви рибних продуктів у давньоукраїнській мові були виражені переважно родовим номеном *рыба* та зрідка видовими: *щука, карась, линь, лець, окунь, коропь*.

На означення різновидів молочних продуктів та виробів із них виявлено лексеми: *молоко, сметана, сир, сироватка, кисляк* та ін. На означення жирів тваринного походження – номен *масло, лои, тукъ, полть, сало, смалець*. Назви страв з яйця – це *яєчница і яєчня*[6, с. 7].

Назва „мед” як продукт харчування у досліджуваних пам’ятках зафіксована найчастіше в таких словосполученнях: *медъ недымный, медъ сыченый, медъ готовый, медъ расходный*.

За основу поділу матеріалу на лексико-семантичні групи назв *зернових злаків, гречки та виробів із них* С. А. Яценко використав сучасні ботанічні класифікації рослин. Дослідник проаналізував такі номен *цієї ЛСГ, як: жито, збіжжя, рьжь, оркишь, рис, гречка, мука, борошно, гречка, пионо*. На означення зернобобових культур у пам’ятках досліджуваного періоду науковець зафіксував назви *боб, горохъ, сочиво, сочевиця, фасуль*.

Аналізуючи номен *городньої та садової продукції*, С. А. Яценко зафіксував лексеми *овощі і фрукти* та їх різновиди: *капуста, морква, цибуля, петрушка, пастернак, огірок, редька, часник, цибуля, гарбуз*.

На означення *фруктів* у досліджуваних пам’ятках репрезентовано такі назви: *яблуко, груша, слива, вишня, черешня, горіх, мигдаль, диня, лимон та ін*. Окремо автор виділяє номен *ягоди*: *малина, ожина, смородина, шовковиця, земляника, агрус* [6, с. 11–12].

Мовознавець визначив, що до XVII ст. була майже відсутня мікологічна лексика (назви *грибів*). Найчастіше вживалася загальна назва „гриби”, рідше здійснювалася конкретизація цього продукту харчування: *рижики, сиріжки, грузді, опеньки* [6, с. 13].

Також виявлено лексеми на означення *приправ та спецій*: *горчиця, хрін, перець, шафран, кмин, петрушка, імбир, лавровий лист, мускат, кориця, гвоздика* та жирів *рослинного походження*: *масло, олива*.

Проаналізовані назви страв за вмістом декількох інгредієнтів, вони кваліфіковані у дослідженні як „комбіновані страви”: *кисіль, ботвина, салат, кутя, коливо, каша та її різновиди, борщ*.

Особливу увагу автор приділив вивченню назв *виробів із тіста*, зокрема, зафіксував номен *хліб, булка, пиріг, кала, коровай, паляниця, корж* та похідні від них. Найменування страв зі смаженого і вареного

тіста такі: *млинъ, смаженики, вергунъ, вареникъ, варениця, галушка, оладки та різні види цих страв* [6, с. 13].

С. А. Яценко – першим серед українських мовознавців дослідив назви напоїв. Він виявив *назви хмільних напоїв*, зокрема: *горілка або водка, паленая та крепкая, оковита*. Значно менше, за твердженням мовознавця, у пам'ятках староукраїнської мови *назв нехмільних напоїв: вода, сок, узвар*.

Дослідник установив, що аналізовані ним лексеми на позначення продуктів харчування протягом досліджуваного періоду зазнавали помітних лексико-семантичних змін. Деякі слова із загальним значенням продуктів харчування, страв та напоїв поступово стали номінаціями конкретних страв і напоїв. Частина номенів перейшла до складу архаїзмів, а деякі назви взагалі вийшли з ужитку. Встановлено, що наприкінці XVII ст. номенклатура продуктів харчування, страв і напоїв української національної кухні в загальних рисах вже була сформована.

О. Ю. Зелінська уперше в українському мовознавстві на основі писемних пам'яток староукраїнської мови XVI–XVIII ст. зібрала і детально опрацювала педагогічну лексику [2]. На історико-культурному тлі вивчено шляхи формування цієї лексики, детально простежено динаміку розвитку семантики лексем, пов'язаних із педагогічною діяльністю, проаналізовано особливості їх функціонування. Явища української мови XVI–XVIII ст. дослідниця зіставила із фактами подальших періодів розвитку мови, що дало змогу визначити, якою мірою лексика досліджуваної сфери увійшла до лексико-семантичної системи нової української літературної мови [2, с. 15].

Аналіз наукових досліджень лексичного складу української мови XVI–XVII ст. засвідчує, що не всі групи лексики, достатньо глибоко проаналізовано, потребують уваги теоретичні проблеми функціонування лексем на певному історичному етапі. До недостатньо досліджених належить тематична група „назви предметів побуту”: назви житлових будинків, кімнат; назви елементів будівель (*двері, вікна, стіни тощо*); назви господарських приміщень: для зберігання реманенту та іншого майна, для утримання худоби, для зберігання та обробітку збіжжя; назви допоміжних споруд (*загорожа, паркан, тин, пліт*), а також елементи цих споруд (*брама, ворота, фіртка*); назви узагальненого позначення помешкань; назви елементів хатнього інтер'єру; назви речей домашнього вжитку; назви дрібного домашнього майна; назви узагальненого позначення предметів домашнього вжитку; назви предметів господарського реманенту; назви узагальненого позначення предметів господарського реманенту тощо.

Комплексно досліджуючи цю ЛСГ на основі писемних пам'яток староукраїнської мови XVI–XVII століть, слід класифікувати побутовізми

за значенням, структурою та походженням, показати різноманітність їх лексико-семантичної і словотвірної будови у контексті формування української мови. Робота, спрямована на дослідження та систематизацію мовного матеріалу за структурно-семантичними ознаками, на опис семантичної структури побутовізмів пам'яток староукраїнської мови XVI–XVII ст., на встановлення родо-видових, синонімічних відношень між мовними одиницями у межах ЛСГ, на виявлення питомої й запозиченої лексики, діалектних лексем, варіативних мовних елементів, заповнить одну із лакун в історичній лексикології української мови.

Список використаної літератури

1. Дидик-Меуш Г. М. Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI – XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Г. М. Дидик-Меуш; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 19 с.

2. Зелінська О. Ю. Педагогічна лексика української мови XVI – XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / О. Ю. Зелінська; НАН України; Ін-т укр. мови. – К. : 2003. – 21 с.

3. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова [та ін.]; за ред. В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1981. – 315 с.

4. Піддубна Н. В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Н. В. Піддубна; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – 19 с.

5. П'яст Н. Й. Формування тематичної групи „назви посуду” в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Н. Й. П'яст; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 19 с.

6. Яценко С. А. Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV – XVII століть: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / С. А. Яценко; Ін-т укр. мови НАН України. – К. : 2009. – 20 с.

Анотація

У статті визначено стан дослідження пам'яток староукраїнської писемності XVI–XVII ст. щодо їх лексичного складу. Проаналізовано напрямки досліджень ТГ: „назви посуду”, „назви релігійних споруд”, „назви хвороб людей”, „назви продуктів харчування” тощо. Виявлено малодосліджену ТГ „назви предметів побуту”, визначено аспекти дослідження цієї ТГ.

Ключові слова: *лексика, номен, лексико-семантична група, лексико-семантичний ряд, тематична група, словотвірна структура.*

Аннотация

В статье определено состояние исследования памятников староукраинской письменности XVI–XVII вв. касательно их лексического состава. Проанализированы направления исследований ТГ: „названия посуды”, „названия религиозных сооружений”, „названия болезней людей”, „названия продуктов питания”. Выявлено малоисследованную ТГ „название предметов быта”, определены аспекты ее исследования.

Ключевые слова: лексика, номен, лексико-семантическая группа, лексико-семантический ряд, тематическая группа, словообразовательная структура.

Summary

The article deals with the state survey monuments old Ukrainian Literature XVI–XVII centuries on their vocabulary composition. At the present, stage of development of Ukrainian language worked out the following thematic groups of vocabulary: „name of dishes”, „name of religious facilities”, „names of diseases”, „name of food” etc.

Key words: vocabulary, nomen, lexical-semantic group, lexical and semantic range, thematic group, wordmade structure.

УДК 811.16.2'373.2(477.43)

Коханська А. О.

ГІДРОНІМІЯ БАСЕЙНУ ІКОПОТІ

Річка *Ікопоть* протікає територією Старокостянтинівського та Красилівського районів Хмельницької області і впадає у *Случ* у місті Старокостянтинів.

На Красилівщині знаходиться верхів'я Ікопоті. Свій початок річка бере поблизу с. Зелена, а біля с. Мала Салиха утворює маленький ставок. Оминувши с. Велика Салиха, приймає свою першу ліву притоку та утворює Домінцівський став. У с. Великі Юначки у річку впадає третя ліва притока, а біля с. Лісова Волиця потік розливається у Кременчуцьке водосховище.

У середній течії за Кременчуками Ікопоть проходить межу між Красилівщиною і Старокостянтинівщиною. Поблизу с. Малий Чернятин річка розливається у невеличкий став, а одразу за ним відкривається заболочена місцевість, яка тягнеться до Великого Чернятина. Тут річка утворює дві величезні меандри, постійно змінюючи напрямом, а поблизу с. Пашківці утворює Пашковецьке водосховище – став, що нагадує правильне коло. Здолавши ще невеличку відстань, Ікопоть розливається у Старокостянтинівський став і впадає у *Случ*. Загалом Ікопоть на